

VZGOJA MLAJŠIH OTROK V LJUBLJANI IN OKOLICI V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 3. 12. 2020

Izvelek: Prispevek temelji na ustnih in pisnih virih, ki so bila kvalitativno analizirana in interpretirana z etnološkim, s sociološkim in psihoanalitičnim pojmovnikom. Vzgojna praksa, ki jo razkrivajo terenske pripovedi in vzgojni diskurz ter se je v prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in njenih predmestjih pokazala kot avtoritarna in sadistična, je bila priprava za poznejši vstop na trg delovne sile. Nasprotno naj bi vzgojne intervencije sledile otrokovemu telesnemu in duševnemu ustroju, s čimer bi pridobil dostojanstvo in družbeno avtonomijo, za kar se je že leta 1900 zavzemala Ellen Key.

Ključne besede: vzgoja, 1. polovica 20. stoletja, Ljubljana, sadizem, kapitalistično gospodarstvo

Abstract: The paper is based on oral and written sources that have been qualitatively analysed and interpreted with an ethnological, sociological and psychoanalytic vocabulary. Field narratives and educational discourse revealed the upbringing practise in Ljubljana and its suburbs in the first half of the 20th century to be authoritarian and sadistic. It was preparation for later entry into the labour market. In contrast, educational interventions were supposed to follow the children's physical and mental structure, thereby giving them dignity and social autonomy, which was advocated by Ellen Key as early as 1900.

Keywords: upbringing, first half of the 20th century, Ljubljana, sadism, capitalist economy

Uvod

Prispevek temelji na več poglavjih doktorske disertacije *Gmotna kultura otrok v Ljubljani in okolici od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne* (2020), v kateri sem, kot razkriva naslov, obravnavala materialno kulturo otrok. Viri raziskave so bili ustni, pisni, slikovni in predmetni. Pogovarjala sem se z desetimi ljudmi, rojenimi med letoma 1916 in 1937. Pri izboru sogovornikov sem bila pozorna na družbeni status njihovih staršev, spolno različnost in lokacijo preživljanja otroštva. Diapazon pripovedi je bil širok: od barakarskega do meščanskega otroštva višjega sloja in od Savelj do Galjevice. Poleg terenskih pripovedi so bili raziskovalno gradivo še tedanji priročniki za nego in vzgojo otrok, bontoni, vedež, različni članki in knjige, tudi leposlovne. V pomoč so mi bili tudi družinski filmski posnetki, fotografski otroški in družinski portreti, stalne in tematske razstave ljubljanskih muzejev in galerij. Analiza gradiva je bila kvalitativna; z dekonstrukcijo, s segmentiranjem in z rekonstrukcijo, ki je nastajala v dialogu z znanstvenimi besedili, se je postopoma izrisala materialna kultura predšolskih otrok v prvi polovici 20. stoletja v Ljubljani in okolici. Sinteza je pokazala, da je bilo v prvi polovici 20. stoletja do druge svetovne vojne v Ljubljani in okolici to, kakšno bo v gmotnem smislu njihovo zgodnje otroštvo, odvisno predvsem od gospodarske (premoženje), družbene (mreženje) in kulturne (izobrazba) moči staršev oz. njihove razredne pripadnosti skupaj z zanje primernimi kulturnimi praksami.

V članku pišem o tem, kako so Ljubljančani tedanjega časa vzgajali otroke do vstopa v šolo. Zakaj? Sogovorniki

na terenu so osnovno tematiko, tj. kulturo prehranjevanja, oblačenja in osebne higiene, bivanja in higienskih razmer svojih otroštev razširili še na druga področja kulture in s tem odprli možnosti raziskave. Tudi moj raziskovalni eros je, da bi okreplil pretekle in sedanje glasove otrok ter pokazal na manj raziskano kulturno dediščino, tj. vzgojo, ki ljudi v zgodnjih letih temeljno oblikuje v poznejše odrasle, že več desetletij pripet na raziskovanje razmerja med otrokom in staršem. Etnologija je pri tematiziranju vzgoje majhnih otrok skopa. Družinsko življenje in šolanje 19. in 20. stoletja na Slovenskem se nam sicer razkriva v mnogih etnoloških topografijah, a brez poudarka na vzgojnih postopkih, namenjenim majhnim otrokom. Izjeme so etnologinje Mojca Ravnik z raziskavami ljubljanskega predmestja Galjevice (1981), ki je že z *Vprašalnici ETSEO* (1976) vzgojo tematizirala kot sestavino vsakdanjega življenja, Mojca Ramšak z raziskavami koroškega podeželja (1999) in Bernarda Potočnik z raziskavo plemiške družine z gradu Hmeljnik (1994). Vse to ne preseneča, saj na Slovenskem otroci in otroštvo nikoli niso bili v središču zanimanja etnoloških in antropoloških raziskav.¹ In vendar, tedanji otroci so naše babice in naši dedi, njihova vzgoja pa naša zapuščina; vedenjski vzorci in kulturne vrednote ter norme se namreč prenašajo medgeneracijsko. Moj namen je, tudi s pritegnitvijo psihoanalitičnega pojmovnega

¹ Izjema so folkloristi. A je bilo raziskovanje npr. izštevank, nagajivk, otroških iger in plesov namenjeno iskanju ostankov starodavnih obredij. Za izčrpne kronološke preglede etnološkega in antropološkega preučevanja otroštva na Slovenskem glej Ramšak 2007; Turk Niskač 2016; Močnik Vogelnic 2016.

* Vanja Huzjan, dr. slovenskih študij, tajnica in knjižničarka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje; vanja.huzjan@zrc-sazu.si.

aparata, osvetliti samoumevnost njihove vzgoje. Kljub poznavanju teoretskih zagat, ki jih poudarjajo nekateri avtorji (glej npr. zbornik *Vzgoja med gospodstvom in analizo* 1992), analiza prakse (gradiva) na področju vzgoje namreč ne more ponuditi resnejših interpretacij brez poznavanja koncepta nezavednega, ki je v središču psihoanalitične teorije.

Raziskovanje zgodnjega otroštva je težavno zaradi poza-be. Skelet pričujoče etnološke študije so terenske pripovedi, v tem primeru spomini na otroštvo. Pripovedovalčevi spomini na otroštvo konstruirajo otroštvo, s katerim se pripovedovalec identificira, za poslušalca. Gre za »retrospektivno utvaro« (Milharčič Hladnik 2015) oz. narativno konstrukcijo,² ki nam s kvalitativno analizo gradiva približa resnico. Vemo, da začetek življenja prekriva pozaba. Majhni otroci so še sposobni pomniti posamične dogodke iz prvih dveh, treh let svojega življenja, vendar začnejo ti spomini bledeti z otrokovim odraščanjem. Sigmund Freud to pozabo imenuje otroška amnezija (1995). Spominske zmožnosti so v otroštvu velike, pozneje se kvečjemu zmanjšajo, pomenljivo pa je, kako spomin na zgodnje otroštvo zbledi. S psihoanalitičnega stališča so prva leta življenja, prav tista, ki izpadejo iz spomina, konstitutivna za poznejše mišljenje/delovanje. V tem smislu je sugestivni naslov priročnika Alenke Rebula-Tuta *Globine, ki so nas rodile: Zgodnje otroštvo v otroku in odraslem* (1998). Z drugimi besedami: tisto, kar je pozabljeno (potlačeno), je odločujoče. Ali drugače: kar je v nezavednem, tega ljudje ne vedo, a je ves čas tu in bistveno vpliva na bivanje posameznika, motivira odločitve in ravnanja. Nezavedno je tisto, kar ljudje ne vedo, da vedo.

Ta neznana vednost oblikuje vso generacijo, saj je posamično družbeno posredovano; vzgoja poteka v vsakokratni družbi. Je del socializacijskega procesa z namenom reprodukcije obstoječih produkcijskih razmerij (Althusser 1980) oz. obnavljanja prevladujoče ideologije. Ta se obnavlja s povezovanjem nacionalne identitete in kulture, s širjenjem ugleda prevladujoče religiozne doktrine, s krepitvijo domoljubne vrednote, z vbijanjem moralne discipline in vcepljanjem političnih in ekonomskih prepričanj vladajočega razreda. S temi vsakdanjimi jezikovno-materialnimi praksami, z disciplino duševnosti in telesa, skuša vzgoja ustvariti »odgovornega« državljana, »marljivega« delavca, »voljnega« davkoplačevalca, »odgovornega« starša itn. In »odgovorni« starši socializirajo otroka po normativih danega odnosa oblastnih struktur do državljana. Razmerje med otrokom in odraslim je torej asimetrično, vendar tudi komplementarno, na kar nas opozori foucaultovsko gledišče, da namreč oblast ni zgolj repre-

sivna, omejujoča in nadzirajoča, temveč hkrati »producira stvari, uvaja uživanje, formira znanje, proizvaja diskurz in, navsezadnje, je tudi subjekt učinek oblasti« (Foucault 1991 v Hrzenjak 2002: 389). Teoretski pristopi h konceptu vzgoje so raznovrstni,³ vendar bi težko oporekali trditvi, da se dejavnosti, kakor so prehranjevanje, oblačenje, umivanje, izločanje itn., po nujnosti ponujajo kot obče mesto civiliziranja, nadzorovanja afektov (Elias 2000) oz. discipliniranja telesa (Foucault 2004). Te vsakdanje dejavnosti so, pa čeprav umanjajo, družbeno uravnavane ne glede na časovni ali prostorski kontekst. So najprimernejši medij medgeneracijskega prenosa vrednotnega sistema.

V ospredju vrednotnega sistema srednjega meščanskega sloja obravnavanega časa sta bili kategoriji dela in varčnosti, pogonski kategoriji kapitalistične proizvodnje na Slovenskem (npr. Hudales 2008). Prislovi, ki jih najdemo v vzgojni publicistiki in ki naj bi oblikovali otroka, so bili: varčno, čisto, urejeno, preprosto, trpežno, lično, funkcionalno in dostojno, to pa v okviru delavnosti in poštenosti. Željene lastnosti naj bi pri otroku dosegli z zgledom, ne s strahospoštovanjem. Kot prikažem v prispevku, terenske pripovedi razkrivajo, v nasprotju z omenjenim pedagoško-pediatrskim diskurzom priročnikov, kaznovalne metode tepeža, osamitve in prikrajšanosti za katero od materialnih sestavin, največkrat hrano. Kaznovalni načini so bili mučilni. Sadizem vključuje »obvladovanje, mučenje (povzročanje bolečine) in poniževanje« objekta, mazohizem pa izpostavljenost subjekta mučenju in poniževanju (Lešnik 2009: 199). Otrok je vsaj nekaj let v odvisniškem, asimetričnem razmerju z odraslim. Tak odnos imenujemo odnos med gospodarjem in hlapcem s potencialno sadističnimi in mazohističnimi sestavinami. V tem razmerju ni ne ekonomskega ne seksualnega dogovora, otrokova podreditev je izsiljena. Odslikava širšo družbeno resničnost kapitali-

3 Pedagogika, kakor humanistične znanosti sicer, še vedno tematizira in problematizira predmet svojega preučevanja – vzgojo – (npr. Kodelja 1988; Medveš 2000) in skuša npr. na temelju analize koncepta avtoritete (Kroflič 1997) ali analize predšolske institucionalne vzgoje (Batistič Zorec 2003) sistematizirati vzgojne modele in prakse v preteklosti in ponuditi sodobnejše. Omenila sem že, da analiza vzgojne prakse ne more ponuditi resnejših interpretacij brez poznavanja koncepta nezavednega, prenosa in protiprenosa, ki so v središču psihoanalitične teorije. Vzgoja v najširšem pomenu besede (Medveš 2000), če noče slediti sprevrženi logiki »Ne glej me, kaj delam, ampak poslušaj, kaj ti govorim«, pomeni razmerje med otrokom in odraslim, v katerem pa se na odraslega nenehoma »lepijo« njegove otroške nezavedne fantazije, ki jih spodbudi odnos do otroka (Lapanche 2008). Profilaksa in hkrati emancipatorni intelektualni potencial odraslega, ki vzgaja, je v psihoanalitični obravnavi (Freud 1981: 255), s čimer, ko otroku skuša slediti in mu z vprašanji interpretirati svet, omogoči razvoj otrokove miselne zmožnosti. Pedagogika »nevednega učitelja« (Rancière 2005) in Sokratova majevtiška metoda točno povzemata psihoanalitično spoznanje o posameznikovi miselni emancipaciji kot stranskemu proizvodu psihoanalitične klinike. Interpretacijsko orodje, ki ga ponuja psihoanaliza, mi je, kot raziskovalki in nekdanji vzgojiteljici, vedno odpiralo prostor mišljenja in z njim delovanja (npr. Borovičani in Huzjan 2006; Huzjan 2008).

2 Spomini na otroštvo niso otroški spomini. Otroški spomini, ki so večinoma prekrivajoči, so zakodirani in jih je treba interpretirati kot sanje, tj. upoštevati je treba premestitve in zgostitve. Pravzaprav sploh ne obstajajo. So fantazije, ki se luščijo in nizajo, da bi služile sedanjosti ali prihodnosti; nekaj hočemo zvedeti v sedanjosti ali prihodnosti. (Spletni vir 1)

stičnega sistema, ki temelji na obvladovanju in izkoriščanju ljudi in narave, na uživanju v nadvladi in podreditvi. Ohranja se z reprodukcijo sadistične in mazohistične gonske zadovoljitve posameznikov, pri čemer se, kot razlaga psiholog in skupinski psihoanalitik Bogdan Lešnik, »pri mazohizmu jaz identificira z objektom sadističnih vzgibov, pri sadizmu pa libido [seksualna energija] zasede zahteve nadjaza«. Kadar je cilj mazohističnega gona zavrt, se ta izrazi neseksualno kot »moralni (ali psihični) mazohizem« (Lešnik 2009: 199), ki ga zelo dobro poznajo vedno vestni in zanesljivi otroci in pozneje delavci / starši s prekomernimi odgovornostmi, ki jih je iz dneva v dan več in jim ni videti konca.

Pedagoško-pediatrski diskurz tedanjih vzgojnih priročnikov je starše opozarjal, da morajo »ustvariti ugodne pogoje« za »trd življenjski boj«, da otroci ne bi »utonili v življenjski reki«. Ker je »boj za obstanek vsak dan trši«, uspe le tisti, »ki stopi v življenje zdrav na duši in telesu, ki se loti dela za vsakdanji kruh z močno roko in krepko voljo« (Stupan 1932: 7–9). Uporaba darvinističnega govora v humanistiki vedno meri na preživetje na trgu dela. Posameznik, ki je »zdrav na duši in telesu« ter ima »močno roko in krepko voljo«, je lahko dolgo produktivno in kakovostno orodje kapitalskega dobička. V nadaljevanju predstavim, kako je inštitucionalno in družinsko vzgajanje majhnih otrok v Ljubljani in okolici v prvi polovici 20. stoletja s sadističnimi kulturnimi praksami ustvarjalo željeno družbeno razporeditev.

Inštitucionalna vzgoja

Inštitucionalna vzgoja, v nasprotju z domačo, poudarja posebne cilje. Med obema vojnama je bil npr. namen vrta »zaposliti na primeren način otroke in jih vzgajati tako, da postanejo stanovitnejši in vztrajnejši pri delu« (Stupan 1932: 33), in sicer zato, da bi se tudi slovenski narod pridružil drugim »kulturnim narodom« (Uhlir 1932: 180). Vendar ustne pripovedi o ljubljanski inštitucionalni vzgoji v preteklosti in lastno opazovanje v sedanosti razgrinjajo, da vzgoja učinkuje mimo procesa usvajanja teh ciljev, in sicer nezavedno in zato nereflektirano. Prav kakor domača vzgoja.

V prvi polovici 20. stoletja so za majhne otroke v Ljubljani delovala (dnevna) zavetišča s sirotišči in z vrtci. Namen zavetišča je bil nuditi zavetje pred nevarnostmi pomanjkanja in kvarnimi zgledi odraslih oz. nadomeščati domačo vzgojo delavskih in beraških otrok, tudi dojenčkov. Vrtci, ki so bili dostopni meščanskim otrokom nižjega in srednjega sloja, pa naj bi domačo vzgojo dopolnjevali oz. otroke pripravili na šolo. Namen vrtčevske vzgoje ni bil zgolj disciplinirati otroka, mu priučiti delovne navade in ga uvesti v bonton, temveč tudi z »učnimi« nalogami pripraviti na šolo ter povezati domačo in inštitucionalno vzgojo. Majhne otroke višjega meščanskega in plemiškega sloja so vzgajale vzgojiteljice in guvernante.

Ko skušamo razumeti skrbstvene ustanove tedanjega časa, jih ločiti ene od drugih in razumeti njihovo delovanje, da bi morda spoznali, kako so otroci v njih preživljali čas, naletimo na voz, v katerega so bile zavožlane tovrstne ustanove. Včasih je težko ločiti zavetišča od vrtcev, drugič sirotišnice od zavetišč. Težava ni zgolj na ravni označevalca, temveč tudi označenca, oziroma, kakor je zgodovinar Branko Šuštar komentiral na primeru otroškega varstva v Spodnji Šiški, »tudi sodobniki so imeli težave s tem, saj to ni bilo jasno niti deželnemu, niti okrajnemu šolskemu svetu [npr.] leta 1911« (Šuštar 1996: 243). Evropski sodobniki so ločili med zavetišči (za revne otroke), ki sta jih na Slovenskem pogosto financirala plemstvo in Cerkev, pozneje tudi mestna občina, in (Fröblnimi⁴) vrtci; ti naj bi bili v očeh cerkvene in aristokratske avtoritete »nevarni in škodljivi« (Selišnik 2012: 354). Na Slovenskem ni bilo tako: oba vzgojna koncepta, zavetiškega in vrtčevskega, so vzgojne ustanove spojile v nekakšen kompromis: »kurikuli« so se ukvarjali predvsem z vzgojo telesa in npravstveno vzgojo, kamor sta sodila privajanje k čistoči, delu in krepostnemu vedenju. V ospredju sta bila telesni in moralni razvoj otroka pod behavioristično taktirko strahospoštovane avtoritete. Vrtčevska vzgoja naj bi bila »podaljšek« domače vzgoje, so svetovali priročniki za nego in vzgojo otrok meščanskim materam srednjega razreda,⁵ zato naj ga otrok »poseča, seveda če ima priliko« (Stupan 1932: 33). Takšnim navodilom je sledila tudi izučena vzgojiteljica, mama gospoda T. (r. 1931), ki ni nikoli zaposlena v vrtcu. Gospod T.⁶ je od petega leta obiskoval nemški vrtec (*Kinderergarten*) na Mirju, v stavbi, kjer je danes Zavod za slepo in slabovidno mladino. Vodile so ga Šolske sestre de Notre Dame. Poudarek njihovega na krščanskih vrednotah temelječega pedagoškega dela je bil duhovni in moralni razvoj otroka. Gospod T. se je spominjal:

Najprej me je mama nekajkrat peljala, potem sem šel sam čez Rožno dolino, čez železniško progo po Tržaški do vrta. V vrtec sem rad hodil, ker me je imela rada

4 Nemški pedagog Friedrich Fröbel (Spletni vir 2) je bil učenec znanejšega švicarskega pedagoga Johanna Heinricha Pestalozzija. Fröblom je koncept na otroka osredinjenega vrta s petjem in plesom, z vzgojo rastlin in domišljijско igro s t. i. vzgojnimi igračami oz. Fröblnimi darovi (Spletni vir 3). Vrtčevska vzgoja naj bi družinski dodala vrstniško družjenje ob igri in predšolske otroke postopoma vpeljala v šolsko delo, tj. učenje (Pavlič 1991).

5 Priročniki o vzgoji otrok standardizirajo otroka in odraslega skladno z normativnim redom vsakokratne družbe. Standardizacija je vidna že v strukturi kazal, ki strnjeno razkrivajo duh časa in prostora. Vzgojni priročniki pravzaprav vzgajajo starše k družbeni primernosti. Več o tem Huzjan 2010.

6 Gospod T. se je rodil v meščanski družini na Hilšerjevi, današnji Gregorčičevi ulici v razširjeno družino svoje matere. Z enoletnim gospodom T. se je družina preselila v Rožno dolino, kjer so do druge svetovne vojne najemali stanovanje pri štirih različnih najemodajalcih. Mama gospoda T. je končala triletno šolanje za otroške vzgojiteljice. Oče je bil najprej bančni uslužbenec, nato trgovski potnik pri podjetju Malina.

Nemka tante Terezina, pripravnica za nuno, ki niti ni dobro govorila slovensko. Slovenka Marija pa me ni marala in me je včasih z roko oplazila po obrazu. Takole: čof, čof. Otrok nas je bilo okrog 25.

V šolo na Vrtači je začel hoditi s šestimi leti. V prvem razredu jih je poučevala

pošast učiteljica Marija Jeglič, ki nas je tepla, otroke. Vprašala je: »Hočeš imet cukar al' fige?« Odgovor »sladkor« je pomenilo, da je z ravnilom tepla po rokah, odgovor »fige« pa z bambusovo palico po ritki. Ali pa si moral za kazen po pouku eno uro ostati v šoli in opraviti nalogo, ki ti jo je dala. Tudi klečali smo na polenih, s katerimi so sicer kurili v peči, med odmorom. [...] Bil sem tudi pri prvem svetem obhajilu, ker sem moral hoditi k verouku. Imel nas je takrat zelo znan, dober katehet Ignacij Zaplotnik. Pri spovedi sem povedal, kaj sem počel s klapo po Rožni dolini in sem se moral 10-x plaziti po kolenih okrog oltarja. Tega se nisem povsem držal in sem šel le 2-x okrog, pa ni kompliciral. Bil je pa še pater z Viške cerkve, ki je kloftal. Vsi so kloftal.

Že razsvetljenski mislec 17. stoletja, škof Jan Amos Komenský, je nasprotoval discipliniranju z ustrahovanjem in s telesnim kaznovanjem (Batistič Zorec 2003), čeprav se ni zavedal, da pušča sadistično vedenje odraslih na otrocih, poleg vzgojnega sporočila, ki ga prejme otrok, tudi nezbrisljive seksualne sledi. Gre za fantazijske posledice doživetja aktivne (sadistične) in pasivne (mazohistične) zadovoljitve, pri čemer ima mazohizem v seksualnem kontekstu prvenstvo (Freud 1989). Takole piše psihoanalitik Viktor Mazin:

Odrasli vzgajajo, kot je rekel Jean-Jacques Rousseau, s svojo »oblastjo dobronamernosti«. V *Izpovedih* se Rousseau začudeno spominja, kako ga je nekoč kaznovala vzgojiteljica, ki ji je bilo ime gospodična Lambersier, njega pa je poleg bolečine in sramu zajel sladostrastno-čuten občutek, ki je v njem vzbudil nezadržno željo, da bi ga spet kaznovala. Od takrat je Rousseau čutil potrebo, da ga dame, ki so mu včas, bičajo à la Lambersier. »Kdo bi si mislil,« piše Rousseau, »da je ta kazen, ki jo je tridesetletna ženska izvedla nad osemletnim otrokom, opredelila moj okus, moje želje, moje strasti, mene samega za vse preostalo življenje, in to prav v smeri, nasprotni tisti, po kateri bi morale iti stvari po naravni poti?« (Mazin 2011: 91)

Gospod T. je odraščal v meščanski družini nižjega sloja, ki si ni mogla privoščiti služinčadi, a njegovi materi ni bilo treba delati za plačilo. Kaj pa otroci iz delavskih družin, ki niso obiskovali ne vrta, ki je bil predrag, in ne zavetišča, ki tudi ni bil zastoj? S sovrstniki so se družili na ulici, okoliških vrtovih ali dvoriščih in pohajkovali. Varovali so jih starejši sorojenci ali druge matere, ki so si medsebojno pomagale, nadzorovala pa vsa soseska, kar sta Slavko Krementšek ob raziskavi Zelene jame (1970) in Mojca Ravnik ob raziskavi Galjevice (1981) poimenovala »skupna

skrb za otroke«. Ti otroci so rasli kot »plevel na njivi«: mestni so se »potikali po mestnih ulicah« in kmečki po »vaskih cestah« (Stupan 1932: 54). Nekaj pa je bilo otrok, za katere ni (z)mogel poskrbeti nihče. Ti so bili nastanjeni v sirotišču.

Otroško zavetišče in sirotišče na Viču, Mladinski dom, je bilo ustanovljeno leta 1911 na pobudo Vincencijeve konference sv. Antona Padovanskega (Spletni vir 4). Zgradba Mladinskega doma je stala ob prostornem travniku na današnji Zavetiški ulici 5, prav tam, kjer je danes Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete UL. Življenje otroškega zavetišča in sirotišča je okušala gospa I. (r. 1926), ki se je leta 1926 rodila v Sv. Ani, v zelo revnih viničarskih Slovenskih goricah. Družina s sedmimi otroki je živela v šoli, kjer je bila mama učiteljica, dokler ni čez noč oslepela. Gospa I. se je spominjala tistega jutra, ko je mama vprašala: »Kako? Kdaj bo pa dan?« Oče je odšel v Novo mesto, mamu pa so odpeljali v ljubljansko bolnišnico, kjer je preživela osem mesecev. Tistih osem mesecev leta 1934 je osemletna I. skupaj s starejšo sestro Z. preživela v otroškem zavetišču na Viču, lučaj od viške župnije sv. Antona Padovanskega. Tam so za otroke skrbela sestre usmiljenke, ki so sicer delale v tedanjih bolnišnicah in so nosile značilna naglavna pokrivala (t. i. kornete). Gospa I. se je spominjala, da so bile njihove temnomodre gosto tkane uniforme s temnimi predpasniki trde na otip: »Sestra Antonija je pobrala naju in jerbasa ter šla po Viču prosit za hrano. Na teh obhodih sem jo držala za široko trdo krilo. Pogosto sem bila izbrana za obhode, saj sem bila drobcena z velikimi očmi.«

Nekoč legitimno prosjačenje z otrokom je danes prepovedano in opredeljeno kot zloraba. Gospa I. si je kot otrok dobesedno »prislužila« nastanitev v zavetišču, ki ga je opisala z naslednjimi stavki:

Fasada zavetišča je bila siva, obkrožala ga je železna ograja, za katero sva se s sestro pogosto držali in čakali, ali naju bo kdo prišel obiskat. Prišla pa je včasih mami-na mačeha – klicali smo jo omica – ki je živela na Hrenovi ulici v Ljubljani. Hrana je bila uborna. Največkrat zajemalka polente v Kneipp kavi. Kruha med tednom ni bilo. Ob sobotah smo dobili kruh, včasih celo šarkelj z narezanimi suhimi figami. Obute sem imela črne čevlje z vezalkami. Imeli smo svoje obleke, le predpasnike so nam dali; naramnice so šle zadaj na križ.

Otroci so bili po starosti razdeljeni v tri skupine. Dan je bil močno strukturiran z jasnim urnikom. Obvezen obisk cerkve je bil vsak dan ob 7. uri. Za prvo skupino, od drugega do četrtega leta starosti, je skrbela sestra vzgojiteljica: hranjenje, kopanje, preoblačenje, igranje, učenje pravilne izgovorjave itd. Dan druge skupine, od četrtega do sedmega leta, je bil strukturiran z otrokom primerno zaposlitvijo, igro in počitkom. Čas tretje skupine šoloobveznih otrok do 14. leta starosti je bil po pouku razdeljen na učenje, delo, odmor, razvedrilo, sprehode in počitek. Vsaka skupina je

imela svoje povsem ločene prostore in svoje nadzorno in vzgojno osebje (Spletni vir 4). Vsako leto so v zavetišču pripravili gledališko predstavo, a gospa I., kljub temu da je dobila glavno vlogo, ni mogla nastopiti, ker je zbolela za luskavico. Pesmice, ki naj bi jo pela, in dogodka se je odlično spominjala:

Uboga sem Ciganka, / ime mi je Ivanka. / Po celem svet' moj dom, / sirota sem in bom. / Ko zjutraj zgodaj vstanem, / si citre v roke vzamem. / Ker drugega ne vem, / si brenkati začnem. Za tolažbo sem dobila zelen mentol bonbon z odtisnjenim križem, ki sem ga takoj po prihodu iz sobe prednice, ki mi je povedala, da ne bom nastopila, izpljunila, ker me je tako peklo.

Sestre usmiljenke so otroke za kazni teple po prstih z leskovo šibo, predvsem fante pa v pralnici po zadnji plati. »Otroci smo jokali, ker je to zelo bolelo.« Otroci odraslim niso bili odveč, nasprotno: omogočali so jim sadistični užitek (Freud 1987, 1989). In otrok je bilo veliko.⁷ Gospa I. je pripovedovala, da je bila spalnica dolga, z morda 20 posteljami, otroci so bili stari do 15 let. Dvanajstletna deklica, ki je spala poleg gospe I., ji je nekega večera rekla: »Boš ti že videla, boš ti že videla, ko boš stara 12 let, kaj se ti bo zgodilo!«⁸ Ko so zvečer molili Angela varuha, ga je gospa I. še posebej prosila, da ne bi dobila tistega, ko bo stara 12 let. »Otroci smo bili sami sebi družina«, je sklenila svojo tragično pripoved in s tem sporočila, da je duševno preživetje otrok v zavetišču omogočala zgolj linearna po/na-vezava (Bowlby 1998). Kaj so odrasli s svojim ravnanjem sporočali zavetiškimi otrokom? Siva fasada, temnomodra gosto tkana uniforma, trda na otip, borna hrana, mentol bonboni, veliki prostori brez zasebnosti so monokrone in hladne sestavine materialne kulture, ki so jih otroci dnevno ponotranjali. Spoznavali so, da so med zadnjimi v družbeni hierarhiji in da so taki dobrodošli, saj askeza, zadržanje od užitka, ni le bistveni označevalec ustanov, lahko je tudi »predigra« v seksualni užitek (Freud 1995).

Iz opisanega je jasno vidno, da se vzgoja dogaja na »politični anatomiji« telesa (Foucault 2004: 36, 154). Kultura je posamezniku nelagodna, ker zahteva potlačitve nepriemernih predstav, nadzor nad goni (več o tem Freud 2001) in disciplino telesa, a vendar dobrodošla, da posameznik zmore biti v družbi. Prehod iz predmoderne v moderno

družbo, ki smo mu priča tudi v obravnavanem času na Slovenskem, je zaznamovan z vzponom discipliniranja, kajti v kapitalističnih produkcijskih odnosih je krotka telesa lažje nadzirati in uravnavati (Elias 2000; Foucault 2004). Misel učiteljice in piske vzgojnega priročnika Milice Stupan (1904–1986) je v tem oziru revolucionarna:

Visoki cilj človeških prizadevanj bi moral biti tak družabni red, v katerem bi bila kazni v družini in šoli⁹ prav tako kakor v državi sploh popolnoma nepotrebna in neznana. V okviru današnjega družabnega reda pa kazni še dolgo ne bo mogoče odpraviti ne v zakonodaji in ne pri vzgoji otroka, zato bo treba upoštevati kazni kot potreben ovinek za doseg cilja še dolgo časa pri vzgojnem postopanju doma in v šoli. (Stupan 1932: 113)

Discipliniranje h krotkosti telesa, vztrajnosti pri delu in brezprizivni avtoriteti odraslega je bilo značilno tudi za t. i. domačo vzgojo, kar lahko razberemo v diskurzivnih in nediskurzivnih praksah tedanjega časa. Primerjajmo vzgojne priročnike, bontone in pripovedi tedanjih otrok

Domača vzgoja

Milica Stupan je v svojem priročniku poudarjala, da vzgoja poteka s ponotranjenjem »napisanih in nenapisanih pravil«, ki jih mora otrok spoznati »že v najnežnejši mladosti [...], preiti mu morajo v meso in kri«, še več, »vsrkati jih mora takorekoč že v materinem telesu« (Stupan 1932: 83). V nasprotnem primeru gre za odklonsko vedenje npr. »ječlavca« (Stupan 1932: 84), »levičnega človeka« (Stupan 1932: 87) ali »lenuha« (Stupan 1932: 85). Nasproti »delu« stoji »lenoba«, ki je subverzivna kategorija: »Lenoba je nesocialna lastnost, napaka v otrokovi duševnosti« (Stupan 1932: 37), je zadrega neuspele socializacije: ko človek »še ni z duhom objel smisla dela« in se še »ne zaveda važnosti in pomena dela v človeški družbi« (Stupan 1932: 85). V taki naraciji – lenoba in igra stojita nasproti delu in zaposlitvi (več o tem Turk Niskač 2016) – se razkriva visoko vrednotenje delovne etike kot temelja razvijajoče se kapitalistične produkcije. Paradokso je, da je bilo delo pedagoška kategorija tam, kjer je bilo doma brezdelje (zadržanje od produktivnega dela), in eksistenčna tam, kjer je življenje obvladovalo produktivno delo. Ob koncu 19. stoletja, ko je začel veljati Zakon o zaščiti otrok pred plačanim delom,¹⁰ je otrok izstopil s trga dela. Otroci so sicer še naprej delali, delavski v domačem, kmečki pa tudi v tujih gospodarstvih, a v idejnem smislu se je v srednjem

7 Podatek za leto 1929: 63 otrok v sirotišču in 70 otrok v dnevnem zavetišču (Spletni vir 4). Koliko otrok je bilo v obravnavanem času vključenih v ljubljanske predšolske ustanove, nisem uspela izvedeti, se je pa na ljubljanska občina leta 1938 v Beogradu na mednarodni razstavi II. balkanskega kongresa za zaščito otrok in mladine lahko pohvalila s »7 otroškimi zavetišči, 7 otroškimi vrtci, 11 zavodi, v katere je oddajala svoje oskrbovance, dalje 13 šolskimi kuhinjami, 5 otroškimi igrišči in eno gozdno šolo« (Jagodič 1938: 236).

8 Med deklicami se je bohotila domišljija v zvezi z menstruacijo, saj so jo odrasli tabuizirali in tudi instrumentalizirali (več o tem glej Žnidaršič-Žagar 2003b).

9 Barbara Turk Niskač me je opozorila, da je bila v šolah telesna kazni prepovedana že leta 1870 (Zupančič 1904).

10 Prvi zaščitni odlok, ki se je nanašal izključno na otroško delo, je cesar Jožef II. izdal že leta 1786. Leto pozneje so določili starost za zaposlovanje otrok. Šele leta 1842 so določili delovni čas otroškega dela. Obrtni zakon iz leta 1859 je urejal tudi otroško delo, vendar še ni vseboval določb o varstvu in zaščiti delavcev. Te so se v njegovih novelah pojavile v letih 1883 in 1885 (Stariha 2012; Pešak Mikec 2017).

in višjem meščanstvu otrokova ekonomska vrednost spremenila v čustveno. Zato se je bilo treba začeti z otroki »ukvarjati«.

Omenila sem, da je bilo treba brezdelje pri otrocih zatreti, a najhujši prekršek zoper avtoriteto ni bila lenoba, temveč samostojno mišljenje in ravnanje: »Jezikavost in trmo pa izbij otroku zgodaj in če ne gre drugače, ju zlomi s palico!« (Govekar 1926: 92). Iz slovenskih etnoloških del, ki so se dotikala pretežno otroštva na podeželju (gl. npr. Makarovič 1986; Destovnik 2002; Ramšak 2003; Sok 2003), je razvidno, da sta bila vsak ugovor ali nepokorščina v drugih oblikah dosledno kaznovana s tepežem (Turk Niskač 2016: 152). Plemiški otroci so svojega očeta večinoma srečevali z bičem v roki.¹¹ Kako pa je potekala domača vzgoja v mestu in na njegovem robu? Terensko gradivo je razkrilo, da otroci premožnih meščanov večinoma niso bili telesno kaznovani, predmestni pa, ne glede na starost ali spol. Pripoved gospe M. (r. 1925), ki je otroštvo preživljala v kočarski družini v okolici Ljubljane,¹² nariše naslednjo sliko:

Mama je ves čas poudarjala, da morajo otroci biti pri-dni, da morajo ubogati. Ko so prišle stranke k očetu, smo morali biti tihi. Oče je bil bolj strog; ne toliko do deklet kot do fantov. Če se je razjezil, je bilo hudo in mama ga je skušala ustaviti: »Saj ga boš še ubou!« je rekla mama, ko je oče npr. tepel brata, ker je strašil deklice.¹³ Mama pa ni nikoli nobenega otroka udarila.

Brat gospe M. je v svojih spominih zapisal drugače, da je namreč mama »videla, kaj sem naredil, me položila preko kolena in me nažgala po riti. Bolj ko je topla, bolj so letele kocke [sladkorja] iz obeh žepov« (Dolničar 2014: 9).

Gospod J. (r. 1937), ki je otroštvo preživljal v galjeviškem barakarskem naselju,¹⁴ se je spominjal, da ga je mama

natepla samo, če sem prišel domov krvav. Tepla je z roko po riti. Oče pa ne; on me je samo pogledal s svojimi ostrimi sivimi očmi in sem že imel polne hlače. Samo enkrat me je udaril, in sicer zato, ker mu nisem voščil za rojstni dan. To pa zato ne, ker sem bil sila sramežljiv.

Gospod T. iz Rožne doline je bil bolj šaljiv:

Mat' ni hodila v službo, je pa na men' vežbala vzgojne prijeme.¹⁵ Včasih je tudi kuhalnica pela; kot gre stara študentska: »Včasih je šiba pela lepš' ko fagot, polena so po r't letela, včasih pa še hlod.« Ko sem bil starejši, mi je ukazala: »Zvečer, da si doma!« Če me ni bilo pravi čas domov, naslednji dan nisem smel na Rožnik. Oče me je kaznoval tako, da sem klečal v kotu. Redko me je kaznoval »po vojaško«, pri drugih otrocih je bilo tega več. Če s'm kej ... velike afne guncal, je reku: »Boš pa brez večerje šel spat!«

Gospa K. (r. 1932), otrok trgovca iz predmestja,¹⁶ je razložila, da je bilo

treba starše brezpogojno ubogat, sicer je sledila kazen: klečanje na kolenih, včasih tudi na polenih, ali pa sva s sestro dobili po riti, tudi z gajžljo [bič], da se je kar okoli navijala. Potem so veliko grozili: »Boš spala v šupi!«, »Ne boš šla na [nedeljski] izlet!« Sestra je bila bolj trmasta in je bila velikokrat kaznovana, jaz sem bila pa že bolj prestrašena.

Gospa F. (r. 1924) iz zelo revne družine iz predmestja,¹⁷ se je spomnila dogodka iz obdobja, ko je družina najemala borno stanovanje:

Ob nekem dežju je brat napravil na »prepovedanem dvorišču«¹⁸ kepo iz blata in jo zalučal proti meni, ki sem se ji umaknila, kepa pa je zadela fasado hiše. Mama naju je natepla po riti, Severjeva mat' je pa zraven stala in govorila: »Le dejte j'h, le dejte j'h!«

11 »Ko smo bili majhni, je imel oče v svoji garderobi leseno podkev in na njej so viseli biči. Zahteval je, da sami izberemo bič in mu ga prinesemo,« je pripovedoval sin Philipa Huga, rojenega barona Wambolta von Umstadt, z gradu Hmeljnik (Potočnik 1994: 60).

12 Gospa M. se je na Šujici pri Ljubljani rodila v številčno kočarsko družino s 15 otroki; dva sta majhna umrla. »Ven smo hodili ko iz šole«, je gospa Minka komentirala mamino zaporedno rojevanje. Mama je redila prašiča in kravo ter kokoši, oče je bil krojač s stalnimi naročili pri nekaterih trgovinah v Ljubljani, stranke pa so hodile tudi na dom. Mama in otroci so hodili v gozd nabirat borovnice in jagode za prodajo na viški tržnici. Tako so se preživljali do gospodarske krize ob koncu 20. let, ko je oče izgubil delo in so se morali iz Šujice preseliti v Dobrovo, kjer se je oče zaposlil kot mežnar.

13 Tudi pripoved gospe I., da so sestre usmiljenke fante teple drugače kakor deklice, namreč v pralnici po zadnji plati, kaže ne le na morebitno fantovsko (falično) nastopaštvo z manj smisla za ubogljivost, temveč tudi na druge vrste vzgojni smoter in večji seksualni užitek odraslega. Z eno besedo: v fantka se je investiralo več.

14 Galjeviško zemljišče je mesto dalo revežem zastonj, ti pa so si z močno medsosedsko pomočjo postavili barake. Baraka družine gospoda J. je bila poslednja, postavljena leta 1936. Večina moških na Galjevici, tudi oče gospoda J., je bila železničarjev z mizerno mesečno plačo 700 dinarjev, vendar je bila to državna služba z rednimi prihodki. Mama gospoda Janeza je do prve nosečnosti delala v

Učiteljski tiskarni (1931), a se je potem močno poškodovala in zato dobivala majhno rento (nadomestilo za invalidnost).

15 Mama je bila po poklicu vzgojiteljica.

16 Gospa K. se je v Savljah rodila v hiši, ki sta jo leta 1904 zgradila njena stara starša; v njej živi še danes. Starša gospe D. pa sta imela podeželsko trgovino z mešanim blagom (otrobi za živino, apno, moka, petrolej itn.) in nekaj obdelovalne zemlje s štirimi kravami in konjem. Družina je bila dovolj premožna, da se je gospa K. smela družiti s Šternovo Rozi, katere starši so bili lastniki gostilne in kopališča.

17 Mama gospe F., služkinja pri bogatem ljubljanskem trgovcu, in oče gospe F., nekvalificirani zidar, sta se spoznala na plesu. Gospa F. se je rodila v eni od barak pred gradbiščem, ki jih je za svoje delavce postavil gradbenik. Pozimi 1927 je zaradi gospodarske krize odpustil delavce in hkrati najemnike barak. Gradbeno podjetje je barako podrlo, pohištvo in posteljino so zapakirali v lesena kovčka ter delavce izselili čez cesto na travnik. Ker oče poceni stanovanja ni mogel hitro dobiti, je mama z otrokoma odšla k svojim staršem, oče pa je ostal pri pohištvo in tam tudi spal, da pohištva ne bi ukradli. 16. februarja 1927 je pritisnil strašen mraz, bilo je minus 16°C, zato je oče prespal pri prijatelju, in tisto noč so kovčka ukradli. Oče je v Šmartnem pod Šmarno goro končno našel opuščeno lesenjačo, kamor se je družina začasno preselila.

18 Otroka se nista smela igrati na dvorišču.

Stanodajalka je sadistično uživala ob opazovanju tepeža, tj. ob trpljenju drugega, saj si je, kakor izvemo iz vsebine in čustvenega zvena pripovedi, želela podaljška.

V nadaljevanju pripovedi je skušala gospa F. podati splošno občutje tedanjega strahospoštovanja odraslih: »*Otroke je bilo strah staršev, drugih odraslih, šole ..., zato so bili ubogljivi in hvaležni,*« a je takoj za tem spet prešla na posamično:

Na primer: če sem se po šoli zadržala s sošolko v igri, sem se bala, da bom kregana; če sem po nesreči kaj raztrgala ali razbila, pozabila ali izgubila, sem se bala, da bom tepena. Za materialno škodo je bila kazen tepež. Mama z očetom ni grozila; čez kolena in po ritki mi je dala sama.

Gospa D. (r. 1916), ki je zgodnje otroštvo preživljala v gostaški družini iz predmestja,¹⁹ se je živo spominjala naslednjega dogodka:

V kleti v kotu je imela naša družina krompir v zaboju, v drugem kotu pa je imela gospodinja [stanodajalka] krompir v kupu. Mama me je večkrat poslala po krompir in sem ga nekajkrat vzela iz napačnega kota, ker je bila tema v kleti in sklanjanje v zaboj je bilo težje. In me je gospodinja zatožila mami, da ji kradem krompir. In me je mama natepla s šprudlom po riti. Tako močno, da se je šprudel zlomil. Morda sem bila takrat stara pet let. No, mama se je te gospodinjke bala, ker bi nas vedno lahko deložirala. Sicer smo kdaj, položeni čez kolena, otroci dobili po riti, če smo kaj razbili ali kaj umazali ...

Naj strnem spoznanja iz terenskih pripovedi: majhni otroci tedanjega časa so poleg groženj poznali naslednje kaznovalne metode: tepež, z ali brez pripomočka, klečanje, osamitev, grožnje, odrekanje hrane ali druženja z družino ali vrstniki, kar je prav tako svojevrstna osamitev. Mojca Ravnik je poročala, da so bili podobnim kaznovalnim načinom podvrženi tudi galjeviški otroci. Npr.: »Odgovarjati nisem smela, tudi lagati ne. Za odgovor sem jih dobila po ustih. Mama je bila bolj stroga. Oče me je vsega trikrat natepel, mama pa velikokrat mimogrede.« Ali: »Če so otroci kaj razbili ali če so odgovarjali, so šli klečat v kot« itn. (Ravnik 1981: 90). Ob tako izrazitem nasilju so otroci razvili strahospoštovanje do odraslih. Telesno kaznovanje otrok je bilo dejstvo, ki ga je lahko opazovala Milica Stupan in ki je zmotil njen liberalni duh. Zanj je telesna kazen »skrajno in zadnje vzgojno sredstvo« (Stupan 1932: 113). Sramotna je za žrtev in nasilneža: »Telesna kazen

ponižuje človeka [...]: vzgojiteljico ravno tako kakor kaznovalca«, poleg tega je »matere nevredno in nedostojno tudi, ako vedno grozi otroku, da ga bo kaznoval oče ali kdo drug« (Stupan 1932: 116). Milica Stupan (1932: 112) in Fran Govekar (1871–1949) (1926: 87) sta bila prepričana, da je najpomembnejše vzgojno sredstvo zgled. Zahteva po vzornosti materinega vedenja je zapisana v praktično vseh medvojnih priročnikih za nego in vzgojo otrok.

Iz bontonskih navodil (Govekar 1926: 86–87) materam lahko razberemo ženske vrline, ki so opredeljevale materinski ideal v službi vzora narodovemu prirastku. Materino vedenje naj ima naslednje značilnosti: vztrajnost, strogost, doslednost, vzornost in zadržanost v izražanju ljubezni in empatije, sicer bo otrok prevzel »vodstvo« in zmagal v »vzgojnem boju«: »Ako pa se ti zasmili in odnehaš, pride hitro čas, ko otrok ne bo imel nikakega usmiljenja s teboj ter te bo trpinčil tako, da se boš smilila sami sebi« (Govekar 1926: 89–90)! Vzgoja je bila razumljena kakor boj med enakovrednima nasprotnikoma, olikan otrok pa stvar vojaške pokorščine. Zgled, po katerem naj bi se otrok ravnal, je bila nasilna, neempatična odrasla figura. Empatije, ki je sposobnost, se ne da naučiti, kakor se ne da naučiti spoštovanja otrokovih pravic. Nujni pogoj spoštovanja otroškega bitja je, da so bili odrasli v svojem otroštvu spoštovani. Morda nekdanjim staršem ni manjkalo ljubezni, temveč le potrebne čustvene zrelosti, ki odraslim omogoča otroka videti kot osebnost. Ta težava tare še današnje starše in ni le stvar preteklosti (več o tem Borovičanin 2016). Vzgojni priročniki so od ženske zahtevali materinsko ljubezen, čustvo, ki ga otroci ne smejo čutiti, niti o njem nič vedeti, saj ga mati ne sme izraziti. Otroci so se še toliko manj lahko oprli na očete. Terenske pripovedi razkrivajo, da je bila večina očetov od druge polovice 19. do srede 20. stoletja telesno in duševno distanciranih preskrbovalcev družine.²⁰ »Otroško življenje se je vrtelo okrog mame, očeta ni bilo doma,« je pripovedovala hči zidarskega delavca iz predmestja. »Očeta je vedno čakalo kosilo ali večerja, skupaj z mamo, ob peči, ne glede na to, kdaj je prišel domov, in ni bilo redko, ko se je zadržal v gostilni,« se je spominjala hči revnega krojača. V premožni meščanski družini je oče zjutraj zapustil dom in se vrnil ob kosilu. Sin ljubljanskega industrialca se je spominjal, »da je bila miza tako dolga, da nisem videl očeta na drugi konec, ko sem bil še majhen« (Hribar 2006: 219). Vir očetovske avtoritete je bila materinska, v meščanskih družinah višjega sloja služabniška vzgoja otrok, ki jo je uravnaval patriarhalni oblastni diskurz. Skupaj z materjo naj bi otroci srednjega meščanskega sloja skrbeli za očetovo dobro počutje, za njegovo »čustveno regeneracijo in počitek« svojega »z delom preokupiranega očeta« (Stupan 1932: 28) in s tem ponotraljali njegovo nepogrešljivo vlogo v družini in družbi.

19 Oče in mama gospe D. sta se srečala v družbi trgovskih pomočnikov. Februarja 1914 se jima je rodil sin, oče pa je bil vpoklican v vojsko. Na dopustu sta se mama in oče poročila, da je mama v času vojne lahko dobivala državno finančno podporo. Gospa D. se je rodila v delavskem naselju Stožice, v hiši poleg Ruskega carja. Prvo leto je šolo še obiskovala na Ježici, potem pa v Ljubljani, saj je očetov delodajalec zanje uredil dvosobno stanovanje v središču mesta. Oče gospe D. je bil takrat trgovski potnik in je zaslužil 3.500 dinarjev mesečno.

20 Nedelje in prazniki so se danes odraslim vtisnili v spomin tudi zaradi očetove navzočnosti (Huzjan 2020: 201–220).

Patriarhalni diskurz je ustvaril značajski dualizem, ki je mdr. ženskam onemogočal javno delovanje. Ženskam so bile pripisane čustvenost, iracionalnost, kaotičnost, krhkost, nemoč in pasivnost, moškim pa racionalnost, intelektualna premoč, samozadostnost, avtonomnost, sposobnost jasnega presojanja. (Milharčič Hladnik 1995; Švab 2001; Leskošek 2002; Žagar Žnidaršič 2003a, 2013; Burcar 2007) Za otrokov poznejši razvoj je bil tako odločilen očetov vpliv, ki »naj dopolnjuje materino vzgojo«, žensko »čustvenost« naj »uravnovesi očetova odločnost«, da bo otrok sposoben »za trdi življenjski boj«. Otroka naj »z besedo in zgledom usposobi za življenje« (Stupan 1932: 9). Kako se je pedagoški ideal čustvene, a zadržane matere, in racionalnega, a odsotnega očeta dotikal resničnosti? Gospa D. je razložila, »da ne vzgaja beseda, temveč zgled. Oče nikoli ni šel skozi sobo, kjer sem spala, brez zgornjih hlač, vedno sem ga videla urejenega. Odnos starši – otrok je bil drugačen [kot danes], brez telesnega stika, le tako se je lahko rodilo spoštovanje. Razdalja mora biti! To je bila ljubezen, ki ni poznala objemanja in poljubljanja.«

Vendar je pozneje v pogovoru povedala, da je »mami sama zlezla v naročje.« Očetu je prinesla copate, ko je prišel domov. »Ko se je sklonil, sem mu zlezla za vrat na hrbet in oče se je smejal ... dokler ni bil čas za večerno spanje. Le včasih me je pobožal po glavi: ›Ej, Dane, Dane!‹ Gospod T. je trdil, da »naročja se pa čist' n'č ne spomnim,« gospa F., da »poljuba in objema ni bilo,« gospa K., da »fizične topline in bližine ni bilo, saj je naša mama rekla za poljubček: ›To se sam boleznj prenašajo!‹«

Sklep

Prav na začetku 20. stoletja, leta 1900, je švedska socialistka Ellen Karolina Sofija Key objavila programsko besedilo *Barnets århundrade*, ki se je čez devet let v angleškem prevodu glasilo *The Century of the Child*, slovenski javnosti pa sta ga leta 1905 predstavili Minka Govekar (1874–1950) (1905) in Ana Sladkova (1905, 1906). Ellen Key je v njem 20. stoletje razglasila za stoletje otroka, v katerem naj bi vzgoja bolj ustrezala otrokovi posebni naravi. Pri tem se je sklicevala na Rousseaujevo misel, da mora biti študij otrokove narave in razvoja izhodišče za oblikovanje ustreznih pedagoških prijemov.

Z odstranitvijo otroka s trga delovne sile in z interpelacijo ženske v mater in gospodinjjo (Milharčič Hladnik 1995; Švab 2001; Leskošek 2002; Žnidaršič-Žagar 2003a, 2013), ki naj bi bila zastonski podporni del družinskega življenja, se je v srednjih in višjih meščanskih plasteh otrokova ekonomska vrednost (vsaj) deklarativno spremenila v čustveno, oziroma, kakor se je izrazil avtor *Bon tona*: »Otroci so blagoslov božji in sreča ter edina radost in uteha roditeljem« (Govekar 1926: 81). Toda vzgajati jih je bilo treba brez izražanja ljubezenskih čustev: nikoli jih ne objemi ali poljubi, nikoli jih ne pestuj, so bili nasveti. Otroci naj bi se utrdili za tekmovalstvo na neizprosni trgu

dela. Pomembni so bili samonadzor, ubogljivost in strahospoštovanje avtoritete. To naj bi starši dosegli z rednimi navadami, s pohvalo in kaznijo. Njihova raznolikost (tepež, klečanje, osamitev, odrekanje hrane ali druženja z družino ali vrstniki ipd.), ki jo razkrivajo pripovedi tedanjih otrok, zajema raznolikost mučilnih metod sadizma.²¹ V ozadju nediskurzivnih in diskurzivnih, domačih in inštitucionalnih vzgojnih praks, ki jih obravnavam v prispevku, lahko zaslučimo tedaj prevladujoči represivni trening. Kot je opozoril Hugh Cunningham (1996: 176), so ga pedagogi šele konec 30. let prejšnjega stoletja, tudi zaradi razcveta psihoanalitičnih spoznanj o psiho seksualnem razvoju otroka, povezali s fašizmom in se začeli zavzemati za bolj demokratično vzgojo otroka. Fašizem pa je Max Horkheimer (1895–1973) že leta 1939 povezal s kapitalizmom: »Kdor ne mara govoriti o kapitalizmu, naj molči tudi o fašizmu« (Horkheimer 2005: 226).²²

Novega človeka naj bi po prvi svetovni vojni ustvarila »nova vzgoja«, vizija, ki se je namenila vzgojiti »otroka čim bolj prirodno in resnično« (Stupan 1932: 126). Visoko vrednoteni zgled je bil kot vzgojno sredstvo za doseganje »novega človeka«²³ šibak, kot prenašalec sadističnih sporočil pa močan. Paradoks je namreč naslednji: če bi zgledi delovali, preostalih vzgojnih posegov ne bi potrebovali. Zgled kot vzgojni pripomoček za približevanje konstruiranemu idealu človeka vsakokratne družbe deluje šele, kakor je ugotovil Siniša Borovičanin (2016), ko odrasli zmorejo misliti svoja ravnanja in se ne, preden obsodijo otrokova, nanje zgolj odzivati. Vzorci starševskega vedenja se namreč na otroke prenašajo z nezavednim procesom ponotranjenja, najprej z inkorporacijo, nato z introjekcijo in nazadnje z identifikacijo (Freud 1987, 1995, 2007; Klein 1998). Pri gradnji identitete / osebnosti torej bistveno sodeluje generacijski prenos družbenih razmerij, ki so bila v prvi polovici 20. stoletja hierarhično slojevita in patriarhalno urejena. Med vzgojnimi intervencijami ter zgledom in med podobo otroštva, ki naj bi bilo zaščiteno in dolgo, ter njegovo resničnostjo, ko je bilo to nemalokrat ogroženo in kratko, je v prvi polovici 20. stoletja zeval prazen prostor. Otroštvo naj bi bila vrednota, vendar njegove vrednosti tedanji odrasli niso uspeli spoznati.

21 Na pojmu sadizem vztrajam. Ko se na dejanje telesnega ali duševnega nasilja pripne gonska zadovoljitev, je to sadizem. O tem, da je vzgoja povezana s seksualnim užitkom, se moramo, dokler obstaja besedna zveza »pedagoški eros«, strinjati.

22 Fašizem je totalitarni del kapitalizma. Kapitalist za doseganje kapitalističnih ciljev ne razmišlja o demokraciji ali človekovih pravicah, pač pa ob pogostih krizah, ki so kapitalizmu imanentne, uporabi najbolj avtoritarna sredstva. Temu smo priča prav zdaj.

23 Besedna zveza »novi človek« se je po prvi svetovni vojni v vsakdanjem publicističnem, umetniškem in znanstvenem govoru pojavila kot odgovor na tragedijo vojne, hitri razvoj znanosti in tehnike ter življenje brez vere v Boga v zavedanju svoje posamičnosti in enkratnosti. Več o tem Huzjan (2020: 86–89).

Zahvala

Prispevek je nastal na podlagi doktorske disertacije *Gmotna kultura otrok v Ljubljani in okolici od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*, ki sem jo pod mentorstvom red. prof. dr. Maje Godine Golija novembra 2020 zagovarjala na Podiplomski šoli ZRC SAZU. Napisala sem ga v sklopu raziskovalnega programa Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks (P6-0088), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura in viri

- ALTHUSSER, Louis: *Ideologija in estetski učinek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- BATISTIČ ZOREC, Marcela: *Razvojna psihologija in vzgoja v vrtcih*. Ljubljana: Inštitut za psihologijo osebnosti, 2003.
- BOROVČANIN, Siniša: *Psihoanalitična kultura v javnem vrtcu*. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za pedagogiko in andragogiko in Oddelek za sociologijo FF UL, 2016.
- BOROVČANIN, Siniša in Vanja Huzjan: Razmislek o seksualnih zapletih in kastracijski tesnobi petletnega fantka. V: Roman Korenjak (ur.), *Seksualnost*. Zbornik prispevkov 10. Bregantovih dni, Rogaška Slatina 2006. Ljubljana: Združenje psihoterapevtov Slovenije, 2006, 99–112.
- BOWLBY, John: *Separation: Anger and Anxiety* [Attachment and Loss, vol. 2]. London: Pimlico, 1998.
- BURCAR, Lilijana: *Novi val nedolžnosti v otroški literaturi: Kaj sporočata Harry Potter in Lyra Srebrusta?* Ljubljana: Sophia, 2007.
- CUNNINGHAM, Hugh: *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman, 1996.
- DESTOVNIK, Irena: *Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Drava, 2002.
- DOLNIČAR, Alojz: *Spomini na otroška in partizanska leta*. Šmarje pri Jelšah: [A. Dolničar], 2014.
- ELIAS, Norbert: *O procesu civiliziranja: Sociogenetske in psihogenetske raziskave*. 1. zv. Ljubljana: Založba /*cf., 2000.
- FOUCAULT, Michel: *Vednost – oblast – subjekt*. Ljubljana: Krt, 1991.
- FOUCAULT, Michel: *Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.
- FREUD, Sigmund: *Autobiografija / Nova predavanja za uvodenje u psihoanalizu*. Novi Sad: Matica srpska, 1981.
- FREUD, Sigmund: *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1987.
- FREUD, Sigmund: »Otrok je tepen«: Prispevek k poznavanju nastanka seksualnih perverzij. *Razpol* 5, 1989, 324–345.
- FREUD, Sigmund: *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- FREUD, Sigmund: *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus, 2001.
- FREUD, Sigmund: *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2007.
- GOVEKAR, Fran: *Bon ton: Knjiga o lepem vedenju, govorjenju in oblačenju v zasebnem in javnem življenju*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1926.
- GOVEKAR, Minka: Ellen Keyeva. *Slovenska gospodinja* 1/5, 6. maj 1905, 34.
- HORKHEIMER, Max: The Jews and Europe. V: Eduardo Mendieta (ur.), *The Frankfurt School on Religion: Key writings by the Major Thinkers*. New York: Routledge, 2005, 225–241.
- HRIBAR, Angelika: Strmolški graščak Rado Hribar in njegova rodbina. V: Miha Preinfalk (ur.), *Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, 213–232.
- HRŽENJAK, Majda: Interpretacija simbolnega: Trije semiološki projekti. *Časopis za kritiko znanosti* 30/209–210, 2002, 379–397.
- HUDALES, Jože: Olikan meščan – olikan Slovenec. V: Jože Dežman, Jože Hudales in Božidar Jezernik (ur.), *Slovensko meščanstvo od vzpona nacije do nacionalizacije (1848–1948)*. Celovec: Mohorjeva založba, 2008, 99–112.
- HUZJAN, Vanja: Podoba otroka v slovenski ljudski pripovedni pesmi: Psihoanalitične vinjete. *Traditiones* 37/1, 2008, 113–133.
- HUZJAN, Vanja: Kako vzgojim svojo deco? Primarna socializacija deklic na primeru vzgojnega priročnika Milice Stupan (1932). *Šolska kronika* 19/1, 2010, 29–60.
- HUZJAN, Vanja: *Gmotna kultura otrok na Slovenskem od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Podiplomska šola ZRC SAZU, 2020.
- JAGODIČ, Vojko: Mladinsko skrbstvo in zdravstvo mesta Ljubljane. *Kronika* 5/4, 1938, 235–241.
- KLEIN, Melanie: *Zavist in hvaležnost: Izbrani spisi*. Ljubljana: ISH, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1998.
- KODELJA, Zdenko: Ali je vzgoja predmet pedagoške znanosti? V: *Problemi – šolsko polje*. Ljubljana: RK ZSMS, 1988, 59–70.
- KROFLIČ, Robi: *Avtoriteta v vzgoji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1997.
- KREMENŠEK, Slavko: *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: SAZU, 1970.
- LAPLANCHE, Jean: *Seksualnost in enigma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2008.
- LESKOŠEK, Vesna: *Zavrnjena tradicija: Ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana: Založba /*cf., 2002.
- LEŠNIK, Bogdan: *Temelji psihoanalize: Opombe h konceptom*. Ljubljana: Založba /*cf., 2009.
- MAKAROVIČ, Marija: *Črna in Črnjani: Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne*. Črna na Koroškem: Krajevna skupnost, 1986.
- MAZIN, Viktor: Ko sem bil majhen, so se mi realni pacani zdeli veliki. *Emzin* 21/1–2, 2011, 91–92.
- MEDVEŠ, Zdenko: Legitimnost vzgoje v javni šoli. *Sodobna pedagogika* 51/1, 2000, 186–197.
- MILHARČIČ HLADNIK, Mirjam: *Šolstvo in učiteljice na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

MILHARČIČ HLADNIK, Mirjam: Otroci v migracijskih kontekstih. V: Janja Žitnik Serafin (ur.), *Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015, 13–31.

MOČNIK VOGELNIK, Teja: *Predadolescenti iz Reteč: Antropološka raziskava o inkulturaciji*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2016.

PAVLIČ, Slavica: *Predšolske ustanove na Slovenskem: 1834–1945*. Ljubljana: Zavod republike Slovenije za šolstvo in šport, 1991.

PEŠAK MIKEC, Barbara: Razvoj obrtniškega zdravoslovja in odvrčanja nezgod: Skrb za varno delo na naših tleh s poudarkom na gradbeništvu. *Delo + varnost* 62/1, 2017, 22–31.

POTOČNIK, Bernarda: *Hmeljnik: Način življenja plemiške družine Wamboldt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

RAMŠAK, Mojca: »Mati, Bog, domovina« ali o vzgoji otrok. *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu* 1999, 89–93.

RAMŠAK, Mojca: *Portret glasov: Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.

RAMŠAK, Mojca: Etnološko preučevanje otrok v slovenski etnologiji in folkloristiki. *Etnolog* 17/68, 2007, 31–41.

RANCIÈRE, Jacques: *Nevedni učitelj: Pet lekcij o intelektualni emancipaciji*. Ljubljana: Zavod En-knap, 2005.

RAVNIK, Mojca s sod. Duše Krnel-Umek idr.: Vzgoja. V: *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: Vprašalnice VI*. Ljubljana: Raziskovalna skupnost slovenskih etnologov, 1976, 87–105.

RAVNIK, Mojca: *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.

REBULA-TUTA, Alenka: *Globine, ki so nas rodile: Zgodnje otroštvo v otroku in odraslem*. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva družba, 1998.

SELIŠNIK, Irena: Vrtci – med starorežimsko vzgojo in novimi pedagoškimi prijemi. V: Aida Škoro Babič idr. (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 349–357.

SLADKOVA, Ana: Ellen Key. *Slovenska gospodinja* 1/12, 9. december 1905, 89–91.

SLADKOVA, Ana: Nazori Ellen Keyeve o vzgoji. *Slovenska gospodinja* 2/2, 3. februar 1906, 9–10.

SOK, Jasna: *Družina skozi življenjsko zgodbo: Pričevalnost gradiva s Kozjanskega*. Magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2003.

Spletni vir 1: Adam Philips and Paul Holdengräber in Conversation. Serpentine Galleries Park Nights, 26. julij 2013; <https://vimeo.com/71982310>, 8. 1. 2014.

Spletni vir 2: Friedrich Fröbel; https://en.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Fr%C3%B6bel, 17. 7. 2019.

Spletni vir 3: Froebel Gifts; https://en.wikipedia.org/wiki/Froebel_gifts, 17. 7. 2019.

Spletni vir 4: ŠINKOVEC, Pavel: Mladinski dom Malči Beličeve, 1998; <http://www2.arnes.si/~mdljmb1s/zgodovina.html>, 30. 4. 2015.

STARIHA, Gorazd: Izkoriščanje otrok in njih pravna (ne)zaščita v 19. stoletju. V: Aida Škoro Babič idr. (ur.): *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 231–242.

STUPAN, Milica: *Kako vzgojim svojo deco? Za meščanske, kmečke in proletarske matere*. Maribor: Ljudska Tiskarna, 1932.

ŠUŠTAR, Branko: *Spodnja Šiška – pušelj Ljubljane: Arhivski zapiski s poti vasi v predmestje: 1885–1914*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1996.

ŠVAB, Alenka: *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2001.

TURK NISKAČ, Barbara: *Med igro in delom: Etnografska raziskava učenja v zgodnjem otroštvu*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL, 2016.

UHLIR, Hugo: *Domači vedež: Zlata knjiga naših družin z nasveti iz vseh panog domačega gospodarstva, rodbinskega in družabnega življenja*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1932.

ZUPANČIČ, Anton: *Pedagogika*. Ljubljana: [samozaložba], 1904.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: Novo materinstvo: Novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. *Annales: Series historia et sociologia* 13/2, 2003a, 327–338.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: Menstruacija postane javni problem. *Časopis za kritiko znanosti* 31/212, 2003b, 67–81.

ŽNIDARŠIČ-ŽAGAR, Sabina: *Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati: Podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2013 [e-knjiga].

Ustni viri

GOSPA D., intervju, Ljubljana, 22., 24. februar, 2., 4. marec 2015.

GOSPA F., intervju, Ljubljana, 22., 30., 31. marec, 7. april 2015.

GOSPA I., intervju, Ljubljana, 20., 29. april 2015.

GOSPA K., intervju, Ljubljana, 5., 13., 20. april 2015.

GOSPA M., intervju, Ljubljana, 3. avgust 2015, 22. april 2016.

GOSPOD J., intervju, Ljubljana, 12. julij 2015, 31. marec 2016.

GOSPOD T., intervju, Ljubljana, 24. marec 2015.

Upbringing of Young Children in Ljubljana and the Surrounding Area from Early 20th Century until the Second World War

The article on the upbringing of Ljubljana's young children in the first half of the 20th century is based on oral and written sources used in the doctoral dissertation *Material Culture of Children in Slovenia from the Beginning of the 20th Century to the Second World War* (2020). The analysis of field narratives, educational manuals and etiquette was qualitative, and the interpretation was made with the ethnological, sociological, and psychoanalytic conceptual apparatus. In the first half of the 20th century, in Ljubljana and its suburbs education in the sense of all kinds of behaviour, i.e. the transfer of cultural patterns and social functions, which takes place in a relationship between adults and children, proved to be authoritarian and sadistic. With the removal of children from the labour market and the interpellation of women into mothers and housewives, the children's economic value in the middle and upper-middle classes declaratively changed into an emotional value. However, they had to be brought up without empathy in order to make them stronger, so they could compete in the job market. Self-control, obedience, and awe of authority were important. Parents were supposed to achieve this through regularity of habits, with praise and punishment. The latter (beating, kneeling, isolation, giving up food or socializing with family or peers, etc.) included a variety of torturous methods of sadism, as revealed by the stories of the children of that time. Against the background of non-discursive and discursive, domestic and institutional, educational practices, which are discussed in this article, reveal a repressive training prevalent at the time, which educators connected only at the end of the 1930s, in part due to the flourishing of psychoanalytic knowledge about children's psychosexual development, with fascism, and began to advocate for a more democratic upbringing of children. Between educational interventions and the so-called exemplary behaviour of adults and between the image of childhood, which was supposed to be protected and long, and its reality, when it was often threatened and short, in the first half of the 20th century yawned an empty space. Childhood was supposed to be valuable, but the people of Ljubljana at the time failed to realize its value.

